

SOCIALE BEWEGING EN VLAAMSE BEWEGING

R. VANLANDSCHOOT

Wie tegen de berg publikaties aankijkt, die aan dit brede onderwerp in de laatste twee decennia zijn gewijd, staat er in klimmende mate over verbaasd hoe deze veelheid van bijdragen contrasteert met het ontbreken van een globale aanpak en synthese in deze complexe materie. Het ziet er naar uit dat de periode 1830-1940 geniet van een grote en gevarieerde aandacht, maar dat het interbellum en de periode van na de Tweede Wereldoorlog nog aan eigenlijk onderzoek toe zijn. Toch zullen we in ons besluit een verlanglijstje opnemen over de recente decennia. Vooraf kan wel gesteld worden dat enige terminologische verheldering van doen is (Vlaamse kwestie, Vlaamse beweging, sociale ideeën, sociale beweging, socialistische beweging, e.d.m.)

In het trefwoord *Sociale beweging en Vlaamse beweging* in de *EVB* legt Michel Oukhow een duidelijke cesuur in de evolutie van de sociale ideeën. Een korte periode, 1830-1848, die hij het predikaat passief toekent, wegens het paternalisme, en een lange periode, van 1848 tot heden, vanaf het ogenblik „waarop de arbeiders zich gaan organiseren met behulp van intellectuelen”. Oukhow wijst daarbij op een eerste breekpunt, nog vóór het einde van de 19e eeuw, wanneer de twistvraag liep over de precieze plaats van de materiële en sociale revendicaties. „Op die wijze is de sociale beweging in haar toenadering tot de V.B. herhaaldelijk geremd.” Een tweede breuklijn, zo vinden wij, kan onderkend worden na 1919, wanneer de aanvankelijke Frontersidealen, uitgedrukt in sociale programma-punten, versmacht werden in de nationalistische groei binnen de Vlaamse Beweging. In zijn uiterst beknopte slotbeschouwing merkt Oukhow op: „Te zeer wordt nog steeds de cultuur als los staand van de sociale noden gezien en te weinig zijn de initiatieven die ingrijpend moeten werken om aan echte volksontwikkeling te voldoen. (...) De sociaal-economische problemen blijven echter het geheel overheersen als absolute basis voor de Vlaamse ontvoogding.” (1)

Toch moet hier de afspraak duidelijk gemaakt worden dat het in dit referaat niet gaat over een historiografie van de politieke partijen als zodanig, maar wel om hun verhouding tot en hun aandeel in de Vlaamse Beweging, met uitzicht op de sociale problematiek. Men denkt hierbij aan de oudere bijdragen van prof. dr. Jan Dhondt, *De sociale kwestie in België* (1956) en *Geschiedenis van de socialistische beweging in België* (1960-1968) (2). Een speurtocht naar nieuw materiaal kan best geschieden aan de hand van D. de Weerds *Socialisme en socialistische arbeidersbeweging in België* (1988) (3).

Oukhow houdt in zijn bijdrage uit 1975 terdege rekening met de ingewikkelde aanvangsperiode van de Vlaamse Beweging en haar verstrengeling met de opkomende sociale beweging. De waarde van dit artikel kan ook afgemeten worden aan de andere algemene overzichten. Vooreerst dat van A.W. Willemsen in de delen IV en V van *Twintig Eeuwen Vlaanderen* (1974, 1975). De auteur gaat ervan uit dat er „weinig contact tussen Vlaamse Beweging en het politieke en sociale radicalisme” te vinden is en dat er bovendien daarvoor geen „bevredigende verklaring” bestaat. (4) Toch stelt Willemsen: „De verhouding van de Vlaamse Beweging en de opkomende democratie en sociale beweging is, retrospectief, een van de kernproblemen, die op langere afstand voor de Vlaamse Beweging bepalend is geweest. Van de evolutie van deze verhouding zou in belangrijke mate afhangen, of de Vlaamse Beweging in latere tijd op de veranderende politieke en sociale structuren al dan niet een grote invloed zou kunnen uitoefenen en zodoende haar doeleinden verwezenlijken.” (5) Enigszins daaraan tegengesteld dragen de korte hoofdstukken of paragrafen van L. Wils in de tweede editie van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, met name in deel XII, een andere toon en andere thesis. Wils glijdt snel heen over de verhouding tussen vroeg-socialisme en Vlaamse Beweging en komt voor de periode 1847-1870 tot de volgende slotsom: „Van grote betekenis voor de toekomst was dat het socialisme van begin af aan één van de punten uit het radicale programma *niet* overnam: *de verdediging van de volkstaal*. De Vlaamse beweging was al zozeer vergroeid met de katholieke kerk en partij en de antigodsdienstigheid was zo fundamenteel in het beginnende socialisme, dat het de Vlaamse beweging absoluut afwees. De wortels, welke deze had geschoten in het radicalisme en in de arbeidersbeweging van Gent en Antwerpen, bleken tekort. Geen enkele socialistische groep zou de Vlaamsgezindheid van het radicalisme en van de presocialistische arbeidersbeweging bewaren, net zomin als ze hun godsdienstigheid zouden bewaren. Dit zou het ontstaan bevorderen van een christelijke arbeidersbeweging. Vooral in Gent zou die willen aanknopen bij de presocialistische traditie, en zou ze uitgesproken Vlaamsgezind zijn. In Brugge en Antwerpen zouden godsdienstige verenigingen van ambachtslieden en arbeiders later een voedingsbodem worden voor een christelijke arbeidersbeweging.” (6)

Over de aanvangsjaren van Vlaamse en sociale beweging lopen twee benaderingswijzen uiteen. De ene beklemtoont de burgerlijke en literaire origine van de beweging. De vroege Vlaamse Beweging, zo Els Witte in haar *Politieke geschiedenis van België*, „benadert de Vlaamse kwestie uitsluitend vanuit een kleinburgerlijke visie; de economische voorwaarden waaronder het Vlaamse volk leefde, werden slechts door enkelen verantwoordelijk gesteld voor het taalvraagstuk. Sociale kwestie en Vlaamse Beweging, twee onderling verbonden factoren, werden door hen ontkoppeld.” En even verder: „De band tussen sociaal

progressisme en rationalisme, tussen sociaal progressisme en flamingantisme en tussen sociaal progressisme en arbeidersbeweging maakt een aparte behandeling onmogelijk." (7)

Vandaar dat anderen op zoek gaan naar monografische, biografische of regionale verduidelijking. Het nevelachtige landschap waarin een aantal figuren (Jacob Kats bv.) thuishoren, werd opgehelderd door Julien Kuypers (1960-1968), Els Witte (1968) en vooral door Eliane Gubin (1979) (8). Terecht werd haar doctorale dissertatie in *Vingt ans de recherche historique* aangeprezen als „une contribution particulièrement enrichissante” (9).

Tot dit landschap behoren een aantal figuren die (vanuit Brussel) de invloed van het Saint-Simonisme hebben ondergaan, zoals Jozef-Ferdinand Toussaint (1806-1885) en Constant van den Berghe (1808-1888). Hun Saint-Simonisme en de profilering van een primitief sociaal programma in Vlaams perspectief kwamen aan bod in kleinere studies van Jozef Huyhebaert (1976) en Romain Vanlandschoot (1989) (10). Aan Jacob Kats (1804-1886), en dan zijn we bij de lamennaisiaanse invloeden, is helaas nog altijd te weinig aandacht besteed. In 1973 werd aan hem een licentiaatsverhandeling gewijd in Gent door H. Bogaerts; het artikel over Kats in de *EVB* is van de hand van Oukhow. Daarin wordt op de driedelige verbinding van „democratische gebondenheid, Vlaamsgezindheid en anti-klerikalisme” gewezen (11). Hetzelfde kan gezegd worden over Franciscus Bilen (1819-1881), voor de ene geen socialist, voor de andere geen flamingant. Na 1968 is geen grondige studie meer verschenen (12).

Bilen brengt ons in de nabijheid van Emiel Moyson (1838-1868) en César de Paepe (1841-1890) (13). Naar aanleiding van dit samenplaatsen van beiden maakt Oukhow een belangrijke bedenking die het debat over de verhouding tussen socialisme en Vlaamse Beweging blijft overschaduwden. „Reeds van de aanvang af moet duidelijk een onderscheid gemaakt worden tussen de Vlaamse Beweging zoals die door de intellectuelen, schrijvers en allen die in aanmerking konden komen voor een staatsambt, en de socialisten zelf. De scheiding tussen het volksontwikkellende streven geestelijk gesproken en de sociale realiteit zoals de socialisten die van het begin af maakten, blijft voortlopen tot 1914, terwijl zelfs de naoorlogse periode daar geen radikaal einde aan stelde.” (14)

Iemand als César de Paepe blijft aldus moeilijk te beoordelen. Toch heeft hij een plaats in het drukbevolkte pantheon van de Vlaamse Beweging. Voor Julien Kuypers bestond daar in 1965 al geen enkele twijfel over (15). Inmiddels is De Paepe aan een come back toe in de historiografie, dank zij Oukhow (1973, 1976), Dandois (1974, 1975) en Peiren (1990) (16).

De hier geciteerde werken verfijnen de ideologische achtergronden in een redelijke mate, maar zij besteden nog geen exhaustieve studie van de raakpunten van deze socialistisch-anarchistische ideologie en de Vlaamse Beweging. Deze exhaustieve studie zou moeten geschieden op basis van een exegetische studie van tientallen verspreide schriftstukken van De Paepe zelf. Daarom is de conclusie van Peiren te vaag: „De Paepe was dus zeker begaan met de Vlaamse zaak, maar hij heeft er nooit één van de permanente gedachten van gemaakt in zijn denken. De vrijzinnige idee en de sociale idee die hij onder andere in ‘Vlamingen vooruit’ ontwikkelde op het einde van de vijftiger jaren, werden dat wel.” (17)

Deze moeilijk te ontwarren verstrengeling van sociale beweging en Vlaamse Beweging in de periode 1840-1880 kan afgerond worden met een verwijzing naar de stichting van een Vlaamse socialistische partij in 1877 (18). De gehele periode heeft aanleiding gegeven tot een wetenschappelijke polemiek i.v.m. een duidelijke stelling van Lode Wils. De Leuvense hoogleraar ontkent niet dat er in de aanvang, in het presocialistische en radicale milieu contactpunten tussen Vlaamse en sociale beweging bestaan hebben, maar tegen het begin van de jaren zestig aan is z.i. de zege van het katholieke flamingantisme zo goed als verzekerd. Alle voorgaand bewijsmateriaal plaatste Wils nog eens samen in 1972 (naar aanleiding van het Snellaertjaar) (19). Hij stelt met nadruk de vraag naar de verhouding tussen de arbeidersbeweging en de Vlaamse Beweging, „ja in het algemeen de nationale bewegingen in het midden van de 19de eeuw in Europa”, en formuleert daarin een specifieke, unieke situatie, veroorzaakt door de inlijving bij Frankrijk. In het historische proces dat daarop volgde, is de aanvankelijke radicale optie al vlug verdrongen. „De belofterijke verstrengeling van de Vlaamse beweging met de radikale stroming vanaf 1848, en met de beginnende arbeidersbeweging van 1857 tot 1870, deed zich niet alleen voor in Gent, maar ook in Antwerpen, Brussel en Brugge. Toch heeft ze zich niet doorgezet in het socialisme. Dat is een uiterst belangrijk verschijnsel, want het heeft zowel de Vlaamse als de socialistische beweging verminkt, tot op de huidige dag.” (20) Volgens Wils heeft het socialisme zich reeds vóór 1870 van de Vlaamse Beweging afgekeerd. De „diepste verklaring” formuleert hij dan als volgt: „Het socialisme, niet alleen in Gent maar in heel het land en in heel Europa, onderging bij zijn ontstaan zeer diepe invloeden van de radikale stroming. Antikapitalisme, antiroyalisme, antigodsdienstigheid en antimilitarisme ontleende het daaraan, en het versterkte ze nog. Ook de strijd voor het algemeen stemrecht, die tegen de centralisering en tegen de doodstraf zou het ervan overnemen, en andere punten nog. Maar juist de Vlaamsgezindheid nam het *niet* over van de radikalen. De inzinking van hun beweging tussen 1870 en 1880 kan toch verklaren waarom dit éne punt van hun programma verworpen werd, en al het andere overgenomen en nog verscherpt.” (21). Wils besluit zijn bijdrage met

een vraag, die helemaal niet retorisch is: „Is er dan niets overgebleven van de Vlaamse bezieling die zij (Snellaert en zijn medestanders) hadden weten te wekken in de arbeidersbeweging? Toch wel. De kristelijke arbeidersbeweging, die in Gent de Vrije Kiezersbond van 1878 als uitgangspunt had, wilde aanknopen bij de presocialistische traditie.” (22)

De vraag van Wils, die in 1972 en 1977 haar meest spitse formulering vond en in het eerste deel van zijn drieledig werk over *Honderd jaar Vlaamse Beweging* (1977, waarover verder), ruim en breedvoerig werd hernomen, kreeg een aantal andersluidende kritische antwoorden. Voorop gaat Eliane Gubin in 1980, met een bijzonder knap bibliografisch overzicht „sur la question des langues en Belgique” (23). Zij staat langdurig stil bij de opvattingen van Wils zoals die in de periode 1959-1977 gegroeid zijn. De visie van Wils „vise à une assimilation totale du mouvement flamand avec le parti catholique et repose sur l’idée que le mouvement flamand ne pouvait, par essence et par nécessité, qu’être catholique et démocrate depuis ses origines.” (24) Gubin maakt drie opmerkingen aan het adres van Wils. Vooreerst verarmt de Leuvense hoogleraar de Vlaamse Beweging zelf „en lui faisant suivre, pratiquement depuis sa naissance, un itinéraire mécaniste et déterministe, alors que ce mouvement se caractérise au contraire, pendant toute sa période de gestation, par une richesse d’idées extraordinaires, une expérience multiforme qui en font sa séduction” (25). Vervolgens vindt zij dat de politieke betekenis van de Vlaamse Beweging in de 19e eeuw overtrokken werd. Tenslotte, en daar gaat het ons het meest om, de thesis van Wils „récupère systématiquement au profit du parti catholique toutes les aspirations sociales et économiques qui ont tenté d’élargir le débat, en portant la question flamande au-delà de la querelle clérical-libérale.” (26)

In het spoor van Gubin treedt ook H. van Velthoven in *De Vlaamse kwestie 1830-1914. Macht en onmacht van de Vlaamsgezinden* (27). Ook hij verwijt Wils „te veel geneigd (te zijn) het flamingantisme haast uitsluitend binnen de katholieke familie te zoeken” (28). Maar laten we een van de belangrijkste besluiten van Van Velthoven bekijken. Het raakt de kern van het probleem dat ons hier bezig houdt. „De evolutie van de sociale en van de Vlaamse beweging werd in hoge mate geconditioneerd door ongelijkmatige economische ontwikkeling van beide landsgedeelten. Het gaf de sociale beweging kenmerken die ze tot vandaag vertoont en het bepaalde evenzeer de armslag van de Vlaamse beweging. Meer direct waren beide emancipatiebewegingen gebonden aan de politieke ontvoogding van de massa. De strijd ervoor zou door de sociale beweging, en meer bepaald door het socialisme in bondgenootschap met het liberaal progressisme, gestreden worden. Tweemaal zou zij daardoor ook de Vlaams beweging over een dood punt heen helpen. De eerste keer door het doorbreken van het cijnskiesrecht in 1893,

de tweede keer door invoering van het A.E.S. in 1919. In beide gevallen leek het er immers op dat het flamingantisme zijn politieke limieten aan het bereiken was.” (29).

Een derde kritische stem is die van Roger Aubert opnieuw in *Vingt ans...* Ook hij vindt dat Wils „reprennd sa thèse sur la symbiose qui aurait existé dès le début entre le mouvement flamand et la démocratie chrétienne, thèse qui a été contesté du côté socialiste et libéral; voir en particulier H. van Velthoven...” (30).

Met het lange citaat van Van Velthoven zijn we te snel doorgespuurd naar de eeuwwende. Nog een keer kijken we achterom naar de periode 1860-1880. Welke positie neemt Julius Vuylsteke (1836-1903) in tegenover de problematische verhouding van Vlaamse en sociale beweging? Zowel Hendrik Elias (1964) als Lode Wils (1977) onderstreepten de radicalisering van de vrijzinnigheid. Dat behoort tot het vaste beeld dat wij over Vuylsteke hebben (31). Ludo Valcke wijst er in 1975 op dat de Gentse voorman in 1857 de arbeidersmassa nog zag als het meest geschikte werkerterrein voor de Vlaamse Beweging. „Deze interesse is later echter volledig verdwenen.” Na het grote werk van J. Verschaeren uit 1984 (32) mag echter verhoopt worden dat ooit iemand de sociale dimensie van Vuylstekes kernbegrippen over volk en nationaliteit in verspreide geschriften napluist. Een zelfde opdracht mag gesuggereerd worden i.v.m. Victor de Lavelleye (1822-1892), wiens opvatting Marc D’Hoker als volgt omschreef: „(...) de Vlaamse Kwestie (zal) in haar volle gewicht aan de orde komen bij de volgende stap in de ontwikkeling van de democratie, met name bij de invoering van het algemeen stemrecht. Dan zal de Vlaamse beweging, die nu slechts literair dilettantisme inhoudt, een onstuitbare nationale beweging worden. Die ontwikkeling mag men niet belemmeren, maar moet men voorbereiden door de sociale ontvoogding als voorwaarde van de individuele emancipatie te bevorderen.” (33)

De verhouding tussen Vlaamse en sociale beweging, gezien vanuit de invalshoek van progressisten en socialisten na 1880, wordt haarscherp uitgetekend in een tweetal bijdragen van Jan Craeybeckx (1975, 1978) (34). Ook in deze tijdschrift-artikels worden de degens gekruist met Wils. Het is waar, zegt Craeybeckx, dat de grote socialistische leiders „geen theoretisch inzicht hadden in de verbanden tussen de nationale en de sociale kwestie”, maar het is even waar dat „de vrijzinnige liberale en socialistische Vlaamsgezindheid die (...) tussen beide wereldoorlogen haast als vanzelfsprekend gold, zonder twijfel wortels (heeft) in de XIXe eeuw.” (35) De zoektocht naar deze negentiende-eeuwse bronnen, reeds begonnen door Witte, Craeybeckx en Gubin, werd ook ondernomen in de academische voorstudies van Harry van Velthoven (1969, 1974, 1975, 1979), uitmondend in het grote werk van 1982 (36).

Van Craeybeckx tot Van Velthoven werd in feite geprotesteerd tegen een soort van „ideologisch annexionisme, een over-belichting en over-idealiserend van de rol die de eigen (d.i. de katholieke) partij (...) gespeeld heeft”. (37) Derhalve bleef de wetenschappelijke oorlog gehandhaafd, ook bij het omschrijven van de rol van de christelijke arbeidersbeweging op het snijpunt van Vlaamse en sociale beweging. Deze oorlog kan echter als beëindigd beschouwd worden in 1982. Na het werk van Van Velthoven mag in de eerste plaats gedacht worden aan een genuanceerd overzicht met inbegrip van minderheidsgroepen. Het onderzoek zou zich over de periode 1830-1880 moeten richten naar een globale aanpak van de geschiedschrijving van de interactie tussen Vlaamse en sociale beweging.

Laten we het nu hebben over de verhouding tussen de christen-democratische en Vlaamse beweging. We vangen aan in 1977 bij het reeds eerder vermelde eerste deel van *Honderd jaar Vlaamse Beweging* (38). Dit werk, dat veel meer is dan de geschiedenis van een katholieke culturele organisatie, bestrijkt ook de wording en de doorbraak van de christen-democratie. De daarbij horende spanningen treffen niet alleen de leden van het Davidsfonds. Uit de studies van Lieve Gevers vernemen wij ook hoe de katholieke Vlaamse studentenbeweging omstreeks 1890 beroerd wordt door de christen-democratische stromingen (39).

Een kleine uitweiding moge hier vergund zijn. De bijdragen van Lieve Gevers wijzen op een vrij beperkt terrein van schijnbaar louter regionale informatie: de Westvlaamse studentenbeweging en de problematiek van de Vlaamse en sociale beweging rond de figuur van Hugo Verriest (1840-1922).

In de Gentse reeks, „Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de negentiende eeuw” werd door Ada Deprez en Marc Carlier een nummer gewijd aan de *Vlaamsche Vlagge* (40). Uit het auteursregister van dit jongerentijdschrift blijft duidelijk, hoezeer Verriest in de periode 1886-1894 invloed heeft uitgeoefend. Terecht stellen de inleiders dat het blad zich vanaf het einde van de jaren tachtig „openlijk bekennt tot de kristen-democratie”. (41) Bovendien moet in dit perspectief het weekblad *De Nieuwe Tijd* (1896-1901) opnieuw bekeken worden (42).

Verriest brengt ons vanzelf naar de probleemstelling: christen-democratie en daensisme. Ook hier alweer is een werk van Lode Wils (1969) baanbrekend geweest (43). Wils is met dit werk „de eerste historiograaf die zeer nadrukkelijk de aandacht vestigt op de vertakte wortels van de beweging: een vlaamsgezinde streving met een brede geografische en een sterke klemtoon in Zuid-Vlaanderen”; hij toont „de causale samenhang van een katholieke democratische beweging, een flamingantische beweging en een daensistische beweging” aan (44). Wie de groei

van de publikaties omtrent deze beweging tussen 1969 en 1979 wil vaststellen, hoeft het bibliografisch overzicht van F.J. Verdoodt in *Wetenschappelijke Tijdingen* in 1980 maar na te pluizen. Deze groei heeft zich echter tot 1989 in volle sterkte doorgezet. Een aantal regionale preciseringen, meer verfijnde situatieschetsen en aanvullingen op een steeds groter geheel werden gebracht voor Antwerpen (H. Landuyt, 1973), Aalst (F.J. Verdoodt, 1974), Brussel (F. Hemelryck, 1979), Kortrijk (W. De Coninck, 1984; A. Seynaeve, 1985), West-Vlaanderen (K. Rotsaert, 1989) (45) Maar ook werd via biografische benadering enorm veel materiaal aangebracht: Léonce Du Castillon (R. Kerkhofs, 1977, 1980; F van Campenhout, 1983) (46), Hector Planquaert (F.J. Verdoodt, 1979, 1980; F. van Campenhout, 1986) en Florimond Fonteyne (1856-1923) (47). Vermelden we tenslotte een bundeling van daensistische „prominenten” (F. van Campenhout, 1989) en de biografische notities van F. van Campenhout en F.J. Verdoodt in het *Nationaal Biografisch Woordenboek* (48). Laatstgenoemde is de auteur van de voorlopig onvertroffen synthese over het daensisme en zijn verhouding tot de katholieke kerk (1988) (49).

De uitgebreide literatuur over het daensisme roept des te meer om een antwoord op de vraag naar de precieze verhouding tussen de christelijke arbeidersbeweging en de Vlaamse Beweging enerzijds en de katholieke partij anderzijds. We verlieten deze probleemstelling bij Wils in 1972. Wat hij toen formuleerde (zie supra), werd later met groter kracht en omvangrijker feitenmateriaal herhaald. In 1986 spreekt hij van een intrinsieke verstrengeling van christelijke arbeidersbeweging en Vlaamse Beweging (50). Zeker, we weten nu beter hoe de christelijke arbeidersbeweging haar wortels had in het ultramontanisme. We verwijzen hier vooral naar de studies van Jan de Maeyer en Emiel Lamberts (51). Maar deze ultramontaanse wortels en de fundamentele antisocialistische houding van de christelijke arbeidersbeweging sluiten niet uit dat in Vlaanderen minderheidsgroepen op het snijpunt van Vlaamse en sociale beweging doende waren. Het enthousiasme van Wils is echter onstuitbaar. De grote studie, onder leiding van E. Gerard, over de christelijke arbeidersbeweging in de eeuw na *Rerum Novarum* sluit geheel bij de „thesis” van Wils aan. (52)

De inleiding stelt duidelijk: „De wederzijdse beïnvloeding van Vlaams en sociale beweging” vormt een „essentieel onderzoeksaspect.” (53) In het eerste hoofdstuk van het eerste deel ontplooit Wils een knap geformuleerde synthese over de religieuze, politieke en sociale aspecten van het 19-eeuwse België (54). „Een krachtige christelijke arbeidersbeweging is alleen daar ontstaan, waar er tevoren een krachtige democratische stroming de katholieke opinie had beroerd. Dat is, veel meer dan in Wallonië, het geval geweest in het Vlaamse land onder invloed van de Vlaamse beweging”, en op diezelfde bladzijde nog: „De vervlechting van

de Vlaamse beweging met de katholieke opinie heeft ertoe geleid dat in Antwerpen en nog méér in Gent een deel van de beginnende arbeidersbeweging uit het derde kwartaal van de negentiende eeuw is uitgemond in de christelijke arbeidersbeweging." (55) De christen-democratie kon zich derhalve in Vlaanderen ontwikkelen, "omdat de Vlaamse beweging haar een krachtige impuls gaf". Liberalen en socialisten bleven volgens Wils daar zo goed als volledig buiten. „De gilden daarentegen die na 1884 in vele Vlaamse steden gesticht werden, en de christen-democratische beweging, die ontstond tijdens de grondwetsherziening in 1890-1894, waren in Vlaanderen uitgesproken flamingant." (56)

Precies zoals omstreeks 1890 een duidelijke „sociale” beroering opstak in de katholieke Vlaamse studentenbeweging, zo ging een tweede golf over de studerende jeugd rond 1910. Deze tweede golf werd nog onvoldoende opgemerkt (57).

Uit de studies van Craeybeckx en Van Velthoven weten we inmiddels ook, dat binnen het socialisme, zeker rond de eeuwwisseling, de „mythe” van een volstrekte neutraliteit of onverschilligheid t.a.v. de Vlaamse Beweging kan doorgeprikt worden. En dan gaat het niet alleen over Camille Huysmans (58). Bovendien ontstond er een socialistisch activisme, dat een aantal sociale programmapunten beklemtoonde, hoe zwak ook, zegt Mieke Sertyn, de socialistische arbeidersbeweging op het gebied van de Vlaamse Beweging was (59). Sertyn verwijst voornamelijk naar Jef van Extergem (1898-1945) en Antwerpen (meer dan Gent). Het gaat niet over grote tenoren. „De leidende figuren binnen het socialistisch activisme behoorden tot de met de ontwikkeling van het kapitalisme snel aangroeiende onderste lagen van de intelligentsia...” (60). Over deze socialistische, zwakke minderheidsgroepen verschenen toch enkele bijdragen, zo in 1979 (van E. Temmerman) en 1983 (Chr. Dutoit) (61). Voor Gent werd de zaak met uiterste nauwkeurigheid onderzocht door Daniël Vanacker in 1991 (62).

De problematiek van de verstrengeling tussen Vlaamse en sociale beweging na de Eerste Wereldoorlog is op vele punten en onderdelen nog een moeilijk te behandelen onderwerp. Christen-democratie en Vlaamse Beweging komen uitvoerig aan bod in Gerards nieuwste synthese (63). Terecht werd in de geschiedschrijving de rol van Hendrik Heyman (1879-1958) als flamingant en christen-democraat (64) beklemtoond.

Maar waar E. Gerard de moeilijke verkiezingen van 1925 behandelt voor de vlaamsgezinde christen-democratie (65), mag in het kader van dit colloquium de vraag gesteld worden naar de verschillende pogingen in 1924-1926 om politieke samenwerking tussen nationalisten en Vlaamse christen-democraten, niet alleen in West-Vlaanderen, maar ook daarbuiten, tot stand te brengen. A. Osaer, R. Vanlandschoot (1984) en P.-J. Verstraete (1990) hebben daar reeds op gewezen

(66). Een andere vraag betreft de specifieke rol van senator Rutten (toch een centrale figuur in het ACW) in de taalwetgeving van het interbellum. Bovendien werd in enkele licentiaatsverhandelingen de kwestie-Arthur Mulier en de houding van het A.C.W. aan de orde gesteld (67). In datzelfde kader mag de vraag geopperd worden of de geschiedenis van de daensistische groepen die overgegaan zijn in vlaams-nationalistische formaties (68), niet moet herschreven worden vanuit het standpunt van de verstrengeling van de Vlaamse en de sociale componenten. Een soortgelijke vraag kan gesteld worden i.v.m. de positie van Leo Vindevogel (69).

En wat met de socialisten en de Vlaamse Beweging in het interbellum? We hebben natuurlijk de standaardwerken over Huysmans en De Man en de bijna twintig jaar oude studie van Wils over het „compromis des Belges” (70). Maar zou de tekst van Hendrik de Man in december 1931, *Vlaanderen* tussen nationalisme en socialisme (71), niet aan een grondige exegese en situering toe zijn? Overigens helpen ook hier lokale of regionale studies over de inbreng van socialisten in de Vlaamse Beweging: zie het geval Leuven (J. Hunin 1992) (72).

Wij moeten besluiten. Een belangrijk aantal vragen blijven nog onbeantwoord. Zo b.v. de concrete rol van het ACW in de periode 1921-1940. En niet alleen het A.C.W.! Hadden de nationalistische formaties niet ook een sociaal programma en zijn hun specifieke sociale organisaties reeds voldoende doorgelicht? Is het beeld van de socialistische inbreng in de Vlaamse Beweging tussen 1918 en 1940 voldoende in de breedte en in de diepte uitgewerkt? Wat met ‘de Kommunistische Bond in Vlaanderen’ (1919-1921)? (73)

Zeker, in de uitgebreide bibliografie over de Vlaamse Beweging door W. van den Steene, vindt men tientallen bijdragen die de samenhang van Vlaamse Beweging en sociale beweging in het interbellum verhelderen, en ons op weg zetten naar een uitgesproken historiografie van deze problematiek? voor de periode 1940-1980, maar daarvoor is het duidelijk nog te vroeg. Na het grote werk van E. Gerard worden de vragen over de specifieke rol van de christelijke arbeidersbeweging t.a.v. de Vlaamse Beweging in de naoorlogse jaren des te klemmender. En wat met een grondige studie over het Vermeylenfonds, de socialisten en liberalen, de vrijzinnigen en de Vlaamse sociale problematiek? Tenslotte, de rol van het V.E.V. en de regionale economische instellingen in Vlaanderen als hefboomen van harde Vlaamse emancipatie. Te veel om op te noemen. Een nieuw colloquium daaromtrent zou niet eens misplaatst zijn. Laten we alvast beginnen aan een brede synthese over de periode 1830-1940. We hopen daartoe iets te hebben bijgedragen.

Voetnoten

- (1) M. OUKHOW, *Sociale beweging en Vlaamse beweging*, in: *EVB*, II, 1975, 1433-1441, citaten op 1433, 1437, 1439.
- (2) J. DHONDT, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X, 1956 (eerste editie) en het (onvoltooid gebleven) overzicht van de *Geschiedenis...*, Antwerpen, 1960-1968. Het onderzoek naar de bronnen en de evolutie van de socialistische beweging is inmiddels sterk ontwikkeld: D. DEWEERDT *De Belgische socialistische arbeidersbeweging op zoek naar een eigen vorm 1872-1880*, Antwerpen, 1972; M. LIEBMANN, *Les socialistes belges 1885-1914*, Brussel, 1979; A. MOMMEN, *De Belgische Werkliedenpartij 1880-1914*, Gent, 1980.
- (3) D. DE WEERDT (m.m.v. A. Van LYSEBETTEN), met als ondertitel: *Bibliografie van werken en tijdschriftenartikels, verschenen sedert 1944*, AMSAB, Gent, 1988. Deze bibliografie bevat 1084 nrs, waarvan er 19 rechtstreeks verwijzen naar de 'Vlaamse Kwestie'. Aanvulling sedertdien in de AMSABTijdingen.
- (4) IV, 1974, 86.
- (5) IV, 1974, 89.
- (6) L. WILS, *De politieke ontwikkeling in België 1847-1870*, in: *A.G.N.*, XII, 1977, 302, (cursivering van ons).
- (7) E. WITTE, J. CRAEYBECKX, A. MEYNEN, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 1990, 59-60, 84.
- (8) J. KUYPERS, *Het vroegsocialisme tot 1850*, hoofdstuk VI, in: *Geschiedenis...*, 93-150; E. WITTE, *Scheuring in het Brusselse liberalisme. De krachtmeting van 9 maart 1847 tussen doctrinair en radicalen*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. XXII, 1968, 227-243; IDEM, *Het debuut van het liberale flamingantisme in de hoofdstad (1869-1875)*, in: *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXVII, 1973, 311-355; IDEM, *De Belgische radicalen: brugfiguren in de democratische beweging 1830-1848*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XX, 1, 1977, 11-45; E. GUBIN, *Bruxelles au XIXe siècle. Berceau d'un flamingantisme démocrate 1840-1870*, (doct. diss. U.L.B.), uitgegeven in de reeks *Publications Crédit Communal. Collection Histoire*, nr. 56, Brussel, 1979; IDEM, *Recherches récentes sur la question des langues en Belgique*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LVIII, 1980, 2, 393-412; Zie ook nog W. DE BROCK, *Pamflet over een verborgen verleden. Links en de Vlaamse Beweging, 1780-1914*, Gent 1984; A. GHIJSSENS, *Aanzetten tot sociale politiek vanuit de middenklasse: enkele ideologische aspecten van de Brusselse radicale beweging 1830-1848*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XVII, 1986, 3-4, 421-459.
- (9) L. GENICOT, *Vingt ans de recherche historique en Belgique 1969-1988*, Gemeentekrediet, Brussel, 1990, 418. De betreffende recensie is van R. AUBERT, in Hoofdstuk X, *Histoire contemporaine (IV, I. Mouvements flamand et wallon)*, 417-421).
- (10) J. HUYGHEBAERT, *De oproep 'Aen de Vlaemsche jongelingen' van J.F. Toussaint 1832*, in: *Biekorf*, LXXVI, 3-4, 1975-1976, 81-89; R. VANLANDSCHOOT, *Ideologische minderheden in de regio Tielt 1830-1835*, in: *De Roede van Tielt*, XX, 1, maart 1989, 3-23; zie ook A. DEPRez, *Julie Du Bosch, Jan Frans Willems en het Saint-Simonisme*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, XL, 1981, 145-162.
- (11) H. BOGAERTS, *Jacob Kats, agitator*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling, R.U. Gent, 1973; M. OUKHOW, *Jacob Kats*, in: *EVB*, I, 1973, 762. Daarin is zijn weekblad *Uylenspiegel* (1835-1836) niet vermeld; daarover heeft A. DEPRez een opstel klaar, *Over Jacob Kats en Uylenspiegel 1835-1836*, bedoeld voor een te verschijnen *liber amicorum D. de Weerd*. In deze context moet nog gewezen worden op de doctorale dissertatie van H. STRIJPERS, *Lucien Jottrand 1804-1877 - Republikein, flamingant en strijder voor de federale staten van Europa*, 4 dln., R.U. Gent, 1980.

- (12) D. DEVREESE, *Nog voor de Eerste Internationale. Socialist en flamingant : Franciscus 'Kapneus' Bilen 1819-1881*, in: *Handelingen voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., XXII, 1968, 203-225.
- (13) M. OUKHOW, *Van Moyson tot De Paepe. Flamingantisme en progressisme in de eerste generatie*, in: *Handelingen XXXe Vlaams Filologencongres*, 1975, 281-283.
- (14) IDEM, 281.
- (15) J. KUYPERS, *César de Paepe of de Nederlandse gezindheid van een internationalist*, in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, XVIII, 1965, 150-181. Op basis van dit artikel werd het trefwoord *César de Paepe* in *EVB*, II, 1975, 1170-1171 door J. Kuypers opgesteld.
- (16) M. OUKHOW, *César de Paepe en de evolutie van anarchisme tot reformisme*, doctorale dissertatie V.U. Brussel, 1973; B. DANDOIS, *Entre Marx et Bakoumine. César de Paepe*, Centre d'Histoire du syndicalisme, Parijs, 1974; IDEM, *Les archives et la bibliothèque de César de Paepe*, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLVI, 1975, 1-2, 303-312; M. OUKHOW, *Het anarchisme in België* (C. de Paepe) in: Fr. BOENDERS, e.a., *De volle vrijheid. Ideologie en geschiedenis van het anarchisme*, Brussel, 1976, 139-168; L. PEIREN, *César de Paepe. Van utopie tot werkelijkheid*, Instituut Geschiedenis en Maatschappij, Brussel 1990.
- (17) L. PEIREN, a.w., 1990, 21.
- (18) Behalve D. DEWEERDT, 1972, zie M. D'HOKER, *In 1877 werd te Mechelen de Vlaamse Socialistische Partij opgericht*, in: *Handelingen Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst te Mechelen*, LXXX, 1976, 2, 51-461; M. BAF COP, *Een herdenking. In 1877 werd te Mechelen een Vlaamse Socialistische Partij gesticht*, in: *Socialistische Standpunten*, XXIV, 5, september-oktober 1977, 283-287.
- (19) L. WILS, *De verhouding tussen Vlaamse Beweging en arbeidersbeweging in Gent*, in: *De Leiegouw*, XIV, 1972, 2, 129-223.
- (20) IDEM, 199, 202, 216.
- (21) IDEM, 218.
- (22) IDEM, 223.
- (23) E. GUBIN, *Recherches récentes...*, 1980, 393-412.
- (24) IDEM, 400-401.
- (25) IDEM, 402.
- (26) IDEM, 402.
- (27) Uitgegeven in *Standen en Landen*, LXXXII, Kortrijk, 1982.
- (28) IDEM, 13. Op dezelfde bladzijde wordt nadrukkelijk Gubin geciteerd (407): de thesis van Wils "perpétue cette vieille querelle, jamais tranchée, qu'elle porte les mêmes excommunications que celles qui n'ont jamais cessé de traverser l'histoire du mouvement flamand, chacun s'arrogeant le monopole du vrai flamingantisme et à ce titre, jetant le doute sur les intentions de l'autre."
- (29) IDEM, 358.
- (30) L. GENICOT, *Vingt ans...*, 1990, 418.
- (31) L. VALCKE, s.v. *Julius Vuylsteke*, in: *EVB*, II, 1975, 1993-1995.
- (32) J. VERSCHAEREN, *Julius Vuylsteke. 1836-1903. Klauwaard en Geus*, Kortrijk 1984.
- (33) *EVB*, I, 1973, 834.
- (34) J. CRAEYBECKX, *Socialisme en Vlaamse beweging omstreeks 1900*, in: *Provocatie en inspiratie. Liber amicorum Leopold Flam*, dl 2, Antwerpen, 1975, 787-798; IDEM, *Arbeidersbeweging en Vlaamsgezindheid voor de Eerste Wereldoorlog*, in: *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Klasse der Letteren. XL, 3, 1978, 3-53.
- (35) J. CRAEYBECKX, *Arbeidersbeweging*, 1978, (Besluit), 52, 48.
- (36) H. VAN VELTHOVEN, *Een onderzoek naar de standpunten in de Belgische Werkliedenpartij ten opzichte van Vlaamse Kwestie en Vlaamse beweging 1894-1914*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling V.U. Brussel, 1969; IDEM, *Onenigheid in de Belgische Werkli-*

- denpartij : de Vlaamse Kwestie wordt een vrije kwestie 1894-1914, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, V, 1974, 1-2, 123-164; IDEM, *De Belgische Werkliedenpartij en de Vlaamse Kwestie 1894-1914*, in: *Handelingen van het XXXe Vlaams Filologencongres*, Gent, 1975, 270-278; IDEM, *Vlaamse en sociale machtsstrijd in België gekoncretiseerd in de wetgeving 1894-1914*, doctorale dissertatie, V.U.B., Brussel, 1979; IDEM, *De Vlaamse Kwestie 1830-1914. Macht en onmacht van de Vlaamsgezinden*, in: *Standen en Landen, LXXXII*, Kortrijk, 1982.
- (37) H. VAN VELTHOVEN, *De Belgische Werkliedenpartij...*, 1975, 270, voetnoot 1.
- (38) L. WILS, *Honderd jaar Vlaamse Beweging. D1 I. Geschiedenis van het Davidsfonds tot 1914*, Leuven, 1977.
- (39) L. GEVERS, hoofdstuk II, *Op zoek naar evenwicht (1884-1893)* in: *Dat volk moet herleven. Het studententijdschrift De Vlaamsche Vlagge 1875-1933*, Leuven, 1976, 49-96; IDEM, *Studenten en sociale kwestie. 'De Sociale Studiekring en Sprekersbond der Leuvense studenten' ten tijde van Leo XIII*, in: *Onze Alma Mater*, 1976, 4, 222-244; IDEM, *Blauwvoeters en Taalflaminganten. De katholieke Vlaamse studentenbeweging 1830-1894*, doctorale dissertatie, K.U. Leuven, 1984; IDEM, *Bewogen jeugd. Ontstaan en ontwikkeling van de katholieke Vlaamse studentenbeweging 1830-1894*, Leuven, 1987. - "Lieve Gevers a montré les liens qui unissent le Studentenverbond et la démocratie chrétienne naissante en Flandre." P. GERIN, *Les mouvements populaires en Belgique*, in: *Een Kantelend Tijdperk 1890-1910*, KADOC, Leuven, 1992, 170.
- (40) A. DEPREZ & M. CARLIER, *Almanak voor de Leerende Jeugd van Vlaanderen 1875-1876. De Vlaamsche Vlagge 1875-1899*, Cultureel Documentatiecentrum, Rijksuniversiteit, Gent, 1986. Deze reeks 'groene' boekjes wil "bouwstoffen" leveren voor de geschiedenis van de Vlaamse literatuur in de negentiende eeuw, maar biedt uitstekende hulp bij allerlei historische problemen.
- (41) IDEM, 29. Wij bereiden een publikatie voor, *Hugo Verriest en de christen-democratische beweging in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen 1888-1901* (voorzien voor 1994).
- (42) Zie G. DE CLERCQ, *De Nieuwe Tijd 1896-1901*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling R.U. Gent, 1975 (deze verhandeling behoort tot de literatuurhistorische discipline); M. DE GRANDE, *De Nieuwe Tijd 1896-1901. Een christen-democratisch en Vlaamsgezind weekblad*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling K.U. Leuven, 1988, (leunt aan bij L. GEVERS, 1984, 1987). - Aan dit weekblad wordt door A. DEPREZ, G. DE CLERCQ en R. VANLANDSCHOOT een 'groen' boekje gewijd in de hoger geciteerde reeks (voorzien voor 1994).
- (43) L. WILS, *Het Daensisme. De opstand van het Zuidvlaamse platteland*, Leuven, 1969.
- (44) F.-J. VERDOODT, *De historiografie van de daensistische beweging*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXIX, 1980, 66.
- (45) H. LANDUYT, *Het daensisme in het arrondissement Antwerpen*, Westerlo, 1973; F.-J. VERDOODT, *Het daensisme in het arrondissement Aalst*, Dendermonde, 1974; F. VAN HEMELRIJCK, *Het daensisme in het arrondissement Brussel*, verhandeling S. Aloysius, Brussel, 1979; W. DE CONINCK, *Het daensisme in het arrondissement Kortrijk tot aan de Eerste Wereldoorlog*, in: *De Leiegouw*, XXVI, 1984, 2-3, 131-170; A. SEYNAEVE, *De daensistische beweging te Kortrijk*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling K.U. Leuven, 1985; K. ROTSAERT, *Het daensisme in West-Vlaanderen*, Brugge, 1989 (op basis van een tiental voorafgaande, kleinere publikaties).
- (46) R. KERCKHOFS, *Léonce du Castillon 1869-1941. Levensschets en literair profiel*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling R.U.G., 1977; IDEM, *Léonce du Castillon*, in: *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring De Gaverstreke*, Waregem, VIII, 1980, 99-139; F. VAN CAMPENHOUT, *De uitsluiting van Léonce du Castillon uit de Vlaamsch-Christene Volkspartij*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, XLII, 1983, 19-30.
- (47) F.-J. VERDOODT, *Hector Plancquaert, de daensistische beweging en het plancquaertisme*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling R.U. Gent, 1979; IDEM, *Hector Plancquaert 1863-*

- 1953, van cultuur-bewuste naar sociaal-politiek agerende vlaamsgezindheid, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXIX, 1980, 193-206; F. VAN CAMPENHOUT, *Hector Plancquaert. Daensistisch politicus, journalist en letterkundige*, Antwerpen, 1986; over priester Fonteyne schreef K. ROTSAERT *Het daensisme in West-Ylaanderen*, Brugge, 1989 een tiental bijdragen in Brugse tijdschriften, verwerkt tot een synthese.
- (48) F. VAN CAMPENHOUT, *Prominenten uit de daensistische beweging*, Dilbeek, 1989; F.-J. VERDOODT, *Alois De Backer*, in: *NBW*, IX, 1981, 33-38; IDEM, *Léonce du Castillon*, in: *NBW* X, 1983, 88-96.
- (49) F.-J. VERDOODT, *Kerk en democratie. De katholieke kerk tegenover de christen-democratie in België, inzonderheid tegenover de door haar als dissident beschouwde priester Adolf Daens 1890-1907*, doctorale dissertatie, R.U. Gent, 1988. De bibliografie, 426-489, telt 676 titels. Inmiddels is de bewerking in boek verschenen *De zaak Daens. Een priester tussen Kerk en christen-democratie*, Leuven, Davidsfonds, 1993.
- (50) L. WILS, *De historische verstrengeling tussen de christelijke arbeidersbeweging en de Vlaamse beweging*, in: E. GERARD & J. MAMPUYS, Voor Kerk en werk. *Opstellen over de geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging*, KADOC, Leuven, 1986, 15-40.
- (51) Zie vnl. J. DE MAEYER, *De ultramontanen en de gildenbeweging 1875-1896*, in: E. LAMBERTS, e.a., *De Kruistocht tegen het liberalisme, Facetten van het ultramontanisme in België in de 19e eeuw*, KADOC, Leuven, 1983, 222-267 en 323-337; IDEM, *Op zoek naar de wortels van de christelijke arbeidersbeweging. De antisocialistische Werkliedenbond in Gent vòòr 1914*, in: E. GERARD & J. MAMPUYS, *Voor Kerk en werk...*, 1986, 41-103 (de auteur verwijst in de aanvang expliciet naar de bekende stellingen van Wils).
- (52) E. GERARD, e.a., *De christelijke arbeidersbeweging in België 1891-1991*, 2 dln, KADOC, Leuven, 1991. Deze monumentale studie bevestigt de resultaten uit Wils' publikaties 1972-1977. Zie ST. HELLEMANS, *De Christelijke Arbeidersbeweging in België. Over 'de nieuwe Scholl' van E. Gerard*, in: *De Gids op maatschappelijk gebied*, LXXXIII, 4, april 1992, 303-323.
- (53) I, 1991, 15.
- (54) I, 1991, 19-55 onder de titel: *België in de negentiende eeuw: religieus, politiek en sociaal*.
- (55) I, 1991, 37.
- (56) I, 1991, 54.
- (57) L. GEVERS, *Bewogen jeugd...*, 1987 beëindigt haar onderzoek in 1894. In haar vroegere bijdrage uit 1976 (*Dat volk moet herleven*, hfdst. IV. *Kruispunt van wegen*, 156-157) is deze kwestie nauwelijks aan de orde. In het hoofdstuk *De vooroorlogse wortels* van L. VOS, *Bloei en ondergang van het A.K.V.S.*, I, 1982, 37-45 wordt daar eveneens al te beknopt op ingegaan. P. GERIN, *Les mouvements populaires...*, 1992, 170 wijst eveneens naar de generatie van 1910.
- (58) B. LAMIROY, *Camille Huysmans tussen socialisme en Vlaamse beweging. Een evaluatie van zijn kultuurautonomie 1910-1929*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling K.U. Leuven, 1975.
- (59) M. SERTYN, *Het socialistische aktivisme tijdens de eerste wereldoorlog*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, VII, 1976, 1-2, 169-196. Zie A. DEPREZ & D. VANACKER, *Archief van de Raad van Vlaanderen. Summiere inventaris*, in: *Verslagen en Mededelingen K.A.N.T.L.*, 1991, 2-3, 149-195, waarin gespeurd kan worden naar socialistische elementen.
- (60) IDEM, 193. De auteur onderlijnt scherp de ondergeschikte positie van de Antwerpse socialistische activisten in de officiële partij-instantie en doet daarbij een beroep op de sociologische tegenstelling tussen minderheid en macht, cfr. B. CARLIER, *Minderheidssituatie en emancipatiegedachte*, in: *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, XIX, 1974, 4, 392-393.
- (61) E. TEMMERMAN, *De Socialistische Jonge Wacht 1914-1929*, Gent, 1979; Chr. DUTOIT, *Jef van Extergem en de Vlaamse beweging*, Antwerpen, 1983.
- (62) D. VANACKER, *Het Aktivistisch avontuur*, Gent, 1991, passim. Dit punt wordt door L. WILS niet aangeraakt in: *De geschiedschrijving van het aktivisme*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, LI, 1992, 65-82.

- (63) Zie I, 167 e.v. - Ondanks een zekere verkoeling in de jaren twintig in de relaties tussen de christelijke arbeidersbeweging en de Vlaamse Beweging was de opkomst verzekerd "van de brede, Vlaamse volksbeweging ook nog na de verzelfstandiging van de katholieke arbeidersbeweging", die "de feitelijke grondslag vormde voor de bijzonder sterke positie van de katholieke arbeidersbeweging in Vlaanderen", St. HELLEMANS, *a.a.*, april 1992, 319.
- (64) Chr. MELS & L. WILS, *Hendrik Heyman, van flamingant tot christen-democraat*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen* XXXIX, 1980, 3, 170-186; 4, 227-250 (op basis van de licentiaatsverhandeling van Chr. MELS, 1973).
- (65) I, 179, e.v.
- (66) A. OSAER, *Kanunnik Achiel Logghe en de arbeidersbeweging in West-Vlaanderen*, in: *De kracht van een overtuiging*, Zele, 1981; R. VANLANDSCHOOT, *Joris Lannoo*, Tielt, 1984 (vnl. 137-147); P.-J. VERSTRAETE, *Odiel Spruytte*, Antwerpen, 1991 (vnl. 116-143, teruggaand op zijn bijdrage *Odiel Spruytte, vlaams strijder en sociaal werker in Izegem 1921-1925*, in: *Ten Mandere*, 1983, I, 61-76). - Buiten West-Vlaanderen gaat het vnl. om Fr. Daels, J. Goossenaerts en een beperkte groep ACW-ers uit Gent. In het album *Dr. Jozef Goossenaerts 1882-1963*, Gent, 1982 en *Gedenboek Professor Frans Daels-hulde*, Gent, 1984 is daar geen spoor van te vinden.
- (67) S. DEBAERE, *Het politiek optreden van het ACW in het arrondissement Kortrijk 1918-1934*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling K.U. Leuven, 1987; A. VERLEYEN, *Het ontwikkelings- en opvoedingswerk met volwassen arbeiders in het A.C.W. Een Westvlaamse invalshoek 1918-1935*, K.U. Leuven, 1985; IDEM *Christelijke arbeidersbeweging en Vlaamse Beweging in het tussenoorlogse West-Vlaanderen 1921-1935*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, LI, 1992, 29-43; 83-96; 157-162.
- (68) R. D'HAESE, *De overgang van daensisme naar Vlaams-nationalisme in het arrondissement Aalst 1914-1925*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling, R.U. Gent, 1976.
- (69) J. VERSIECK, *Leo Vindevogel. tegenover de Ronsese Belgische en Europese politiek*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, XLVI, 2, juni 1987, 99-119 (steunend o.m. op R. VAN CAUWENBERGHE, *De doorbraak van de christen-democratie 1890-1932. Casus Ronse*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling, K.U. Leuven, 1982). W.R. JONCKHEERE, *Jan Verroken, Oranje-De Eenhoorn*, 1992, 50 stelt dat de geschiedenis van Leo Vindevogel en de Kristen Volksbond nog moet geschreven worden.
- (70) L. WILS, *Bormsverkiezing en Compromis des Belges. Het aandeel van regerings- en oppositiepartijen in de taalwetgeving tussen beide oorlogen*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, III, 1973, 265-330. - Zeker A. WILLEMSSEN, in dl. V, 1975 van *Twintig Eeuwen Vlaanderen*, heeft een aantal belangrijke, verspreide opmerkingen over de socialisten en de Vlaamse beweging, maar we missen hier nog een grote, afzonderlijke studie over het interbellum.
- (71) Gepubliceerd in *Oude en Nieuwe Visies*, dl. XV van *Twintig Eeuwen Vlaanderen*, 1976, 289-296.
- (72) J. HUNIN, *Leuven 1922-1932. De socialisten vooraan in de taalstrijd*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, LI, 1992, 97-111; 144-148. De reeks vervolgt met *De Vlaamse Beweging versterkt maar verdeeld. Leuven 1932-1940*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, LI, 149-156; 210-225. Verder kunnen vragen gesteld worden over het Vlaamse socialistische congres van 1937.
- (73) J. DEBROUWERE, zie het artikel in: *EVB*, I, 1973, 798.